

Emevîler Döneminde ‘Mevâlî’ ‘Mawali’ During the Reign of the Umayyad Caliphate

Mehmet Nadir ÖZDEMİR

Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Siyer-i Nebi ve İslâm Tarihi Anabilim Dalı
Associate Professor, Kastamonu University, Faculty of Theology, Department of
Siyer-i Nebi and Islamic History
Kastamonu, Turkey
mehmetnadir72@gmail.com
orcid.org/0000-0002-1445-7541

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 13 Mart / March 2020
Kabul Tarihi / Accepted : 20 Nisan / April 2020
Yayın Tarihi / Published : 15 Haziran / June 2020
Yayın Sezonu / Pub Date Season : Haziran / June
Cilt / Volume: 7 • Sayı / Issue: 1 • Sayfa / Pages: 189-210

Atıf / Cite as

Özdemir, Mehmet Nadir. "Emevîler Döneminde 'Mevâlî'". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/1 (2020), 189-210.

Doi: 10.33460/beuifd.703485

İntihal / Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayın Hakkı / Copyright®

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi tarafından yayınlanmıştır. Tüm hakları saklıdır.
Published by Zonguldak Bulent Ecevit University, Faculty of Theology, Zonguldak, Turkey. All rights reserved.

Öz: Çalışmamızda mevâlînin farklı alanlarda nasıl değerlendirildiklerini nasıl yaşadıklarını, Müslüman dünyaya katkılarının neler olduğunu ortaya koymaya çalıştık. Şüphesiz böyle bir konuyu ele almanın zorlukları vardır. Bunların başında kaynaklarda mevâlî-köle anlamına gelen isimlerin farklılığıdır. Arap toplumunda bunların nasıl kullanıldığını, kadim Arap geleneğinde ne anlam içerdiğine de temas ettik.

Arap asabiyeti Hz. Peygamber'in vefatından sonra yeniden ortaya çıkmıştır. Bunun sonucu olarak da mevcut kültürün bir parçası olarak mevâlî kavramı yeni bir anlam ve önem kazanmıştır. Kurucu unsur olan Araplar, kendilerine göre sonradan Müslüman olan farklı unsurları mevâlî olarak adlandırdılar. Arapların geleneksel kavramı olan "mevâlî" artık geniş halk kitlelerini ve farklı coğrafyaların insanlarını ifade etmek için kullanılan bir kavram haline geldi.

Bu dönemde artan fetihler ve yeni unsurların Müslüman topluma girmesi sonucu Araplar nüfus olarak da azalmaya başladı. Bu durumda yönetici elit tedbir olarak mevâlî adını verdikleri Arap olmayan ama Müslüman olan insanları kontrol altında tutmaya başladı. Bunu da uyguladığı politikalarla gösterdi. Ancak bu politikalar hoşnutsuzluk meydana getirdi. Türklerin Emevîler döneminde mevâlî içinde seçkin bir yer almaya başladıkları söylenebilir.

Bu makale ortaya koymuştur ki mevâlî Emevîler döneminde de her alanda sanılanın/ bilinenin aksine etkindi. Çünkü Emevîler döneminin ilerleyen yıllarında sayıları artmıştır. Emevîler dönemi paradigmanın değiştiği, İslâm'ın temel ilkelerinin yerine kabilenin öne çıktığı bir dönem olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Mevâlî, Arap, Türk, Emevîler, Ordu, Saray

Abstract: *The aim of this study was to determine how mawali were employed in different fields, how they lived and how they contributed to the world of Islam. Undoubtedly, addressing such an issue poses challenges, one of which is that terms that mean mawali-slave differ from source to source. This study also focused on how those terms were used in Arab society and what they meant in the ancient Arab tradition.*

Arab social solidarity re-emerged after the death of Prophet Muhammad. The Arabs, as the constituting element, referred to the peoples who accepted Islam after them as mevali. Mawali became a concept designating large masses of people.

As a precaution, the ruling elite tried to take control of non-Arab Muslims, whom they referred to as mevali, and manifested it with its policies, which however resulted in discontent. The Turks began to gain a distinguished position within mawali during the Umayyad period.

The results showed that, contrary to popular belief, mawali were active in all areas during the Umayyad period because they increased in number in the later years of the Umayyad period. The Umayyad period witnessed a paradigm shift, and the basic principles of Islam were replaced by tribal principles.

Keywords: Mawali, Arab, Turkish, Umayyads, Army, Palace.

Giriş

İslâm Tarihi'nde dört halife döneminin sona ermesiyle başlayan yeni dönem kurucu hanedan Ümeyyoğullarının adıyla, diğer bir ifadeyle Emevîler dönemi olarak isimlendirildi. Yeni dönemin başlaması sadece halifenin değişmesi değil, sistemin de değişmesiydi. Bir başka açıdan ise paradigmanın değişmesiydi. İşte bu değişiklik hâlen tartışılan saltanat-hilâfet ikileminin ortaya çıkmasına buna bağlı olarak da yönetici elitlerin ve geniş halk kitlelerinin yeni bir anlayışla idare edilmelerine, kısaca yeniden tanımlanmalarına neden oldu. Geniş coğrafyalara ulaşan, farklı kültürlerden insanlarla karşılaşan Müslümanlar, Arap geleneğinde kullanılan "mevâlî" kavramını kullanmaya başladılar. Bunun doğal sonucu olarak mevâlî kavramının anlam genişlemesine uğraması, siyasî bir anlam kazanması ve ardından pek çok farklı uygulamaya temel teşkil etmesi bilinen hususlardır.

Emevîler, Müslüman olmanın toplumda eşit reâyâ olmak için yeterli olmadığı ilerleyen yıllarda ise Ümeyyoğullarından da olmanın çok önemli olmadığı, Arap soylu olmanın önem kazandığı bir dönemdir.

Çalışmamızda mevâlînin farklı alanlarda nasıl çalıştırıldıklarını, nasıl bir ortamda yaşadıklarını ve Müslüman dünyaya katkılarının neler olduğunu ortaya koymaya çalıştık. Şüphesiz böyle bir konuyu ele almanın zorlukları vardır. Bunların başında kaynaklarda mevâlî-köle anlamına gelen kavramların kullanımı gelmektedir. Çalışmamızda Arap toplumunda bunların nasıl kullanıldığına, kadim Arap geleneğinde ne anlam içerdiğine de temas ettik.

Yöntem, işleyiş ve tarihi tecrübe itibarıyla mevâlînin kaynağı olan kölelere bakış ve köleliğin uygulanışı bir Arap âdetidir. Kölelik konusunda iki ayrı devir görmek mümkündür: Birincisi İslâmî dönem, ikincisi İslâm’ın etkisindeki dönem. Bu çalışmada İslâm’ın etkisindeki dönem olarak Emevîler dönemi ele alınacaktır. Üzerinde çok konuşulan ve metinlerde zikri geçen mevâlînin anlaşılmasına bir katkı vermeyi amaçladığımız bu çalışmadan elde edilen sonuçların Emevîlerin daha doğru anlaşılmasına da katkı sağlayacağını düşünüyoruz.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Mevâlî:

“Mevlâ” kelimesinin çoğuludur. Nesep itibarıyla Arap olmayan Müslümanlar için kullanılan bir terimdir. Kelime anlamı itibarıyla “koruyucu, yardımcı, sahip, dost, azat eden efendi, azat edilen köle”¹ demektir. “Mevlâ kelimesi Kur’an’da, çoğu Allah hakkında “Sahip, yardımcı, koruyucu, dost, efendi” anlamlarında on sekiz yerde geçmektedir.”²

“Velâ nizamı Araplar ile mevâlî arasında kaynaşmayı kolaylaştırdı. Cariyeler(imâ) ve hizmetçi köleler Araplardan efendilerinin evlerde rahatlarını temin ve işlerini yapma konusunda rabıtayı sağladılar.”³

Mevâlî denilince muvalât mevâlîsini de kısaca açıklamak gerekir. Buna göre; *Muvalat Mevâlîsi (Velâu’l muvalat)*; Bu, velâ akd ya da muakade ya da hıf veya civar velâsı olarak bilinir. Bu velâ Müslümanlara Acemlerden geçmiştir. Zira Arap ile akid yapan kişi Acem idi. Ya da Arap kabilesi ile bir Acem topluluğu arasında akdediliyordu. Bu sebeple İslâm bu velâ türünü Araplar arasından kaldırdı.⁴

Araplar, “Mevâlî” kavramıyla kendilerinin efendi, Arap olmayan Müslümanların da bir anlamda köle olduklarına işaret ediyor, Arap olmayanlarla yan yana yürümeyi hatta, aynı safta namaz kılmayı tenezzül sayıyorlardı.⁵ İhtida olayını himaye talebi izlediği için yeni Müslüman olmuş kimselere “Mevâlî” deniliyordu.⁶

1 Ebu’l Fadl Cemalüddin Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab* (Beyrut: y.y., ts.), 15/408-411.

2 İsmail Yiğit, “Mevâlî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/424.

3 Mahmud Mikdad, *el-Mevâlî ve nizâmu’l-velâ* (Dimaşk: Daru’l-Fikr, 1988), 185.

4 Mahmud Mikdad, *el-Mevâlî ve nizâmu’l-velâ*, 129.

5 Şemseddin Günaltay, “Abbasoğulları İmparatorluğu Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü”, *Bellekten*, 23-24, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1942), 6/181.

6 Laura Veccia Vaglieri, “Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri”, ed. H. Holt-K. S. Lambton-B. Lewis, *İslâm Kültür ve Medeniyeti* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997) 1/102.

Mevâlî kavramının bu dönemde köle ya da hür insan anlamına gelen *abd*⁷, hizmet ve satışa konu olan köleler için de *rakîk*⁸ kavramlarından çıkararak genel olarak “*acem*” kavramı ile özdeş olarak kullanıldığı kanaatindeyiz. Reâyâ kavramının kullanılmadığı bir dönemde mevâlî yönetilen geniş halk kitleleri için de kullanılmıştır. Anlaşılan Arapların geleneksel kavramı olan “Mevâlî” artık geniş halk kitleleri ve farklı coğrafyaların insanları için de kullanılan bir kavram haline gelmiştir.⁹

1.2. Gulâm:

Sözlük anlamı “Efendinin oğlu”¹⁰ anlamına geldiği gibi “Genç” anlamına da gelir.¹¹ Kaynaklara baktığımızda bu terimin kullanımı konusunda da birliğin olmadığını görüyoruz. Bu terim bazen belirli yetenekleri sebebiyle çalıştırılan¹² bazen de fetihler sonrasında ele geçirilen ve köleleştirilenler için kullanılmıştır.¹³

Makalede bu kavramların karşılığı olan ve aslı köle olan mevâlî kesiminin tam olarak hangi kavram ile karşılanacağını belirlemek kolay olmadı. Arapların kullanımı açısından baktığımızda da çok belirgin bir anlam farkı yoktur.

Yukarıda açıklanan gulâm ve rakîk kavramları esasen mevâlînin kaynaklarını oluşturmaktadır. Kaynaklarda her askerî sefer için belirtilen kavramlar farklılık arz ettiği için bu kavramlar birbirlerinin yerine de kullanılabilir. Fakat bu çalışmada mümkün olduğunca aralarındaki statü farklarına dikkat etmeye çalıştık. Örneğin askerî amaçlarla değerlendirilecek olanlar gulâm, henüz yeni ele geçirilmiş ve hangi işte çalıştırılacakları belli olmayanların ise “*abd*” ya da “*rakîk*” olarak isimlendirildiğini tespit ettik. Bunların yanında ganimet olarak alınanlar anlamında kaynaklarda “*seby*”¹⁴ kavramının da yer aldığını belirtmek gerekir.

1. Dönemin Genel Durumu

Hz. Peygamber’in vefatından sonra tekrar ortaya çıkan kabile asabiyeti Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer dönemlerindeki fetihler ile canlandı. Hz. Peygamber ile ilk iki halifenin siyasetleri başlangıçta kutsal bir heyecan ve coşkunlukla Arapların aşiretçilik ruhunu bir zaman için dondurmıştu. Fakat Emevîlerin yönetimi ellerine almaları bu ruhu tekrar uyandırdı.¹⁵

7 Mecdüddin Muhammed b. Yakub el-Firüzâbâdi, *el-Kâmusu'l-muhît* (Beyrut: y.y., 1994), 378.

8 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 10/124; Firüzâbâdi, *el-Kâmusu'l-muhît*, 1146; Ebû Ali Muhsin b. Ali et-Tenûhi, *el-Ferec ba'de-ş-şidde*, thk. Abbud eş-Şalici (Beyrut: y.y., 1978), 4/272; Ebu'l Hasan Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdi, *Murûcu'z-zeheb ve meâdinu'l-cevher*, thk. Said Muhammed (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1997), 3/331.

9 İsmail Yiğit, “Mevâlî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/424-426

10 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 12/440.

11 Firüzâbâdi, *el-Kâmusu'l-muhît*, 1475.

12 Muhammed b. Cerir Ebû Cafer et-Taberî, *Tarihu'l-ümem ve'l mülûk* (Beyrut: Ravai'd Türası'l-Arabi, h. 1407), 2/559.

13 Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshak İbnu'l-Fakih, *Kitabu'l-büldan* (Lübnan: y.y., 1996), 640.

14 Ahmet Özel, “Esir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/382

15 Şemseddin Günaltay, “Selçukluların Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Sosyal ve Ekonomik ve Dini Durumu”, *Belleten*, 25 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1943), 7/59.

Emevî halifeleri, Muaviye'den itibaren saltanat sistemini benimseyerek İslâm'ın ön gördüğü devlet reisliği yerine, Kureyşlilik esasına dayanan hükümdarlığı getirdiler. Böylece evrensel İslâm devleti, zamanla etnik unsura dayalı bir devlet halini aldı. Araplar da bu durumda kendilerini diğer Müslüman milletlerden üstün görmeye başladılar.¹⁶

Emevî halifeleri Raşid halifelerin yolundan yürümeyip Arap ve mevâlî arasını ayırdılar. Müslümanlar üzerine farz olmamakla beraber Müslüman olduktan sonra mevâlîye cizyeyi farz kıldıkları gibi onlara idarî ve siyasî makamları da yasakladılar. Ayrıca orduda savaşan mevâlîye atâ vermedikleri gibi savaş sırasında ata binmelerini de yasakladılar.¹⁷

İslâm'ın ilk yüzyılının sonunda Arap olmayanların sayıları artınca ilme yönelenlerin sayısı da arttı. Bunlar doğal olarak, içine Arap fikirlerinin karışmış olmasını hiç mazur görmeden, İslâm'ı evrensel yorumu ile kabul ettiler. Onların Arap olmayanların yakınmaları ve sosyal olarak aşağılanmaları yüzünden Emevîlere duygusal planda karşı durarak genellikle tarafsız bir tavır izleme yolunu seçtikleri anlaşılıyor.¹⁸

Mevâlînin bu dönemde toplumdaki siyasî, toplumsal, ekonomik ve kültürel tesirleri arttığından yeni topluma medeniyet naklinde etkin oldular. Dinî ilimlere ve fikrî hareketlere yönelmeleri sebebiyle halifelerce dikkate alındıkları gibi, komutanlık, vezirlik, haciplik gibi önemli statüler de elde ettiler.¹⁹

İslâm ümmetinin kabileler üstü bir toplum şeklinde gelişmesine rağmen Araplar arasında kabilevî yapı yerini bu dönemde de muhafaza etti. Esasen kabile yapısı İslâm tarihinin önemli ve ayırt edici birçok bağlarını ortaya koymada ve ilk Müslümanların politikalarını ve toplumu anlamada bir anahtar işlevi görmüştür. Araplar, zaferleri sebebiyle kabilesel etkinliklerini fetihler boyunca korumuşlar, kabile liderleri ganimetlerin kabilelere dağıtılmasında ısrar etmişler, sonuç olarak merkezî yönetim kabile liderlerine sırayla kabile üyelerine dağıtmaları için taksimat yapmıştır. Bunlar arasında sahabe torunları da vardı.²⁰

Müslüman olan mevâlî, İslâm ordularını teşkil eden Arap kabileleri yanında himaye edilen durumunda bulunuyor ve onların yanında yardımcı kuvvetler olarak savaşıyorlardı. Fakat tahsisatları ve savaş ganimetlerinden hisselerine düşen pay Araplarınkinden daha azdı. Bu sebeple mevâlî, dinî ve sosyal yönden olduğu kadar, malî bakımdan da Araplar ile aynı seviyeye gelmek istiyorlardı.²¹

16 Adem Apak, "Emevîler Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi ve İslamlaşma", *İslam Tarihi ve Medeniyeti Emevîler* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 3/302.

17 Ali-Hasan İbrahim Hasan, *en-Nuzumu'l-İslâmiyye* (Kahire, 1970), 327.

18 Hamilton Gibb, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, çev. K. Durak, A. Özkök, H. Yücesoy, K. Dönmez (İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991), 21-22.

19 William Hazin, *el-Hadâratü'l-Abbasiyye*, çev. Yazılmamış (Beirut: y.y., 1984), 23.

20 Daniel Pipes, *Slave Soldiers And Islam* (London: Yale University, 1981), 167, 168.

21 V. J. Parry, "İslâm'da Harp Sanatı", çev. Erdoğan Merçil-S. Özbaran, *İÜ Edebiyat Fak. Tarih Dergisi*, 29 (1975), 195.

İşte mevâlinin bu beklentisi Ömer b. Abdülaziz döneminde gerçekleşti. Ömer b. Abdülaziz, hanedanın diğer halifeleriyle karşılaştırıldığında yönetim anlayışı açısından müstesna bir şahsiyet olarak karşımıza çıkar: Onun kısa süren halifeliği bir sosyal barış ve toplumsal restorasyon süreci olarak değerlendirilebilir. Halife bunu gerçekleştirmek için öncelikli olarak askerî faaliyetleri durdurarak içe dönük politikalar geliştirmeye karar verdi. Daha sonra da toplumsal bünyeyi derinden etkileyen her türlü kabilecilik anlayışını reddettiğini, ülkede yaşayan herkesin eşit haklara sahip olduğunu, özellikle Müslümanlar arasında Arap-Mevâli ayırımının da ortadan kaldırıldığını ilan etti. Halife, bu uygulamasıyla Kuteybe b. Müslim'in fetih sonrasında Semerkant halkıyla yaptığı anlaşmaya aykırı hareket ettiği tespit edilince, bu şehir halkının mağduriyetini giderici önlemler alınmasını istedi.²² Onun sayesinde galiplerle mağlupların çocukları birbirleriyle kaynaşmaya başladılar. Bu olumlu şartlar sonucunda Türkler arasında hem yönetime saygı, hem de İslâm dinine karşı iltifat arttı.²³

Emevî hilâfetinin son otuz yılında (101-132/720-750) sosyal duruma bakarsak, Arap ve mevâlî arasındaki ekonomik problemi anlamadan, Farslar ile Araplar arasındaki her türlü ciddî rekabeti ortaya koymaya çalışmak anlamsız olur. Bu dönemin en göze çarpan özelliği Arap fetihleriyle kendi saflarında gelişmeye başlayan ayrılmadır. Bu, savaştı kalıp imparatorluğun askerî kuvvetlerinde aktif olarak yer alanlarla, sivilleşen ve askerlikten uzaklaşanlar arasındaki sosyal ayrılmadır.²⁴ Bu ayrılmada Arapların mevâlîye İslâm'a boyun eğenler olarak bakmasının da etkisinin olduğunu²⁵ belirtmekte yarar vardır.

Emevîler devrinde, medenî ve toplumsal durumları itibarıyla bedevilerden çok yüksek olan diğer Müslümanları mevâlî namı ile kendilerinden aşağı gören Araplar, kendi aralarında soy hısımlığına büyük bir kıymet vermeye, her kabile ferdi kendilerini diğer kabile fertlerinden üstün ve onların düşmanı telakki etmeye başladı. Bu görüş, Arap olmayan Müslümanlar arasında Araplığa karşı şüübîlik firkasını doğurdu.²⁶

Bu dönemde kadın yavaş yavaş Hz. Peygamber ve Raşid halifeler dönemindeki durumundan uzaklaşıp, cahiliyedeki konumuna geriledi. İslâm öncesi dönemde olduğu gibi kadın yine iki sınıfı teşkil etmiş; bunlardan biri hürler, diğeri de cariyelerdi. Cariyelerin konumunda pek fazla bir değişme olmadı. Söz konusu dönemin ilk yıllarında cariyelerden doğan halife çocukları iktidara ortak edilmezlerken, son dönemlerde halife olmaya başladılar.

22 İzzüddin Ebu'l Hasan Ali b. Muhammed İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-tarih* (Beirut: y.y.,1986), 4/162-163; Ebu'l Abbas Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzurî, *Fütuhu'l-büldan*, thk. Abdullah Enis et-Tabbâ, Ömer Enis et-Tabbâ (Beirut: y.y., 1987), 593.

23 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't tarih*, 4/155-157.

24 Gibb, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, 77.

25 Kusay el-Hüseyn, *Tecdidü'd-devleti'l-Arabiyyeti zemeni'l-Ümeviyyin* (Lübnan: y.y., 1977), 305-306.

26 Günaltay, "Selçuklular Horasana İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Sosyal ve Ekonomik ve Dinî Durumu", *Belleten*, 25 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1943), 7/59.

Fetihlerin ardından kölelik yerine Hz. Ömer ile başlayan iktâ uygulaması başlamış, böylece toprak köleliği ortadan kalkarak²⁷ yerine zengin ve makam sahibi kişilerin maiyetinde çalışan köleler, bugünkü ifade ile hizmet sektöründe çalışan kölelerin sayısı artmıştır.

Diğer taraftan iktâ sisteminin uygulanması sonucunda mevâlî sosyal bir tabakaya da dönüşmeye başlamış ve âdeta sosyal bir hareketin adı olmuştur. Efendileri tarafından serbest bırakılanlar eski efendilerinin mevâlîlerini özellikle de fetihlerin son bulmasından sonra, azınlığı oluşturmuştur. Mevâlîlerin birçoğu ise hür Müslümanlardan meydana geliyordu. Arap toplumu nesebe önem verdiği ve genel olarak kabilelerden oluştuğu için, mevâlî toplulukları bazı Arap kabileleriyle anlaşarak onların koruma (velâ) halkası içine giriyorlardı. Örneğin mevâlî diyetlerin ödenmesine, kabile veya aşiretin diğer işlerine katılmalarına mukabil sosyal bir destek ve himaye elde ediyordu.²⁸

2. Saray Yönetimi

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi Araplarla eşit reâyâ statüsü alamayan diğer Müslüman unsurlar için mevâlî statüsünün bir basamak olduğu söylenebilir. Öte yandan mevâlînin aşamalı olarak adedi çoğalınca nüfuzları da artmaya başlamıştır.²⁹ İlk dönemlerinde Emevî halifeleri mevâlîden ve kölelerinden uzak durmuşlardır.³⁰ Emevîlerin ilk yıllarında mevâlînin istihdamı az olmasına rağmen ilerleyen yıllarda Emevîlerin mevâlîyi önemli bazı görevlere getirdiklerine dair örnekler de vardır.³¹

İslâm'ın Araplık ile aynileştirilmesi çabası Arapların yeni Müslümanlara yani mevâlîye karşı davranışlarında açıkça görülür. Arap olmayanların Müslüman olmaları fikri o kadar beklenmeyen bir şeydi ki, mühtediler Arap kabilelerinden birinin mevlâsı olmakla ancak mü'min olmuş kabul ediliyordu. Nazariyatta mevâlî Araplar ile eşit haklara sahipti ve bazı vergilerden muaftı. Fakat tatbikatta Araplar onlara karşı küçümser bir tavır takınıyor ve onları maddi imkânlardan mahrum bırakıyorlardı.³² Bu olumsuz ortamda yeni Müslüman unsurlar İslâm dininin Araplıktan farklı bir şey olduğunu fark etmeye başlayınca Müslüman olanların sayısı artmaya başladı.

Muaviye'nin, Yezid için biat almaması konusunda onu uyarırlar "Ümmet senden sonra Habeşli bir köle üzerinde birleşir"³³ demek suretiyle kabilecilik yapmaması konusunda kendisini uyardılar. Ancak Muaviye bu uyarıları dikkate almadı.

27 Abdülaziz ed-Dürî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, çev. Sabri Osman (İstanbul: Endülüş Yayınları, 1991), 58-59.

28 ed-Dürî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, 58-59.

29 Abdülaziz ed-Dürî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, çev. H. Yücesoy (İstanbul: Endülüş Yayınları, 1991), 119.

30 Ahmed b. Muhammed İshak el-Hemedânî, İbnü'l-Fakih, *Kitabu'l-büldân* (Lübnan: y.y., 1996), 640.

31 Mustafa Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şuûbiyye* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1992), 127.

32 Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, çev. H. Dursun Yıldız (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1979), 67.

33 Taberî, *Tarih*, 3/248.

Diğer taraftan bu dönemde özellikle saray tarafından cariyelerin on binlerce dinar gibi yüksek fiyatlara satın alınması yaygın bir uygulamaydı. Örneğin Yezid b. Muaviye güzel ve şarkıcı bir cariyeyi 10.000 dinara satın almıştı. Oysa ki söz konusu dönemde cariyeye fiyatları bu kadar değildi.³⁴ Yezid b. Muaviye'nin kızının, yaşı küçük ve konuşamayan bir cariyesi vardı. Onu karşılaştıkları bir kişiye at ve cariyeye karşılığında verdiler.³⁵

Abdülmelik b. Mervan, Haccac'dan bâkire, doğurgan ve güzel üç cariyeye satın almasını istemiş birisi 30.000 dirheme, ikincisi 60.000 dirheme, üçüncüsü 80.000 dirheme alınmıştı.³⁶ Bu rakamlar göstermektedir ki Emevîler fetihleri ve alınan ganimetleri bir anlamda servete dönüştürmeye başlamışlardı.

Bir başka örnek ise Abdülmelik b. Mervan ise kendi can güvenliği ve şahsi emniyetini, Muaviye geleneğinde yetişmiş Suriyeli askerlere bırakmamış, bunun üzerine Araplara İç Asya kapısı çoktan açılmış, Arap şehirlerine Türkler kabileler halinde gelmeye başlamışlardı. O kadar ki Basra, Kûfe hatta Medine gibi önemli şehirler, Türklerin uğrak yeri olduğu gibi, zaten Arap orduları safında bir takviye gücü ve gerektiğinde harplere katılmak üzere Türklerden oluşan askerî birlikler de çoktan kurulmuştu.³⁷ Aslında Arapların birbirlerine güvenmemeleri, mevâlden bir askerî güç oluşturmaya yöneltmiştir.

Diğer taraftan bazı halifeler ise devlet işleri ile ilgilenmemişler, günlerini eğlence ile geçirmişlerdir. Buna verilebilecek örneklerden birisi de Halife Yezid b. Abdülmelik'tir. O, zamanının çoğunu içki, eğlence ve kadınla geçirmeye başlamış, özellikle güzellikleri ve şarkılarıyla onu en çok etkileyen Habbâbe ve Sellâmetü'l-Kass adlarında iki şarkıcı cariyeye almıştı. Bir gün bu kadınların şarkılarını dinlerken kendinden geçip, "Bırakın beni uçayım" demesi üzerine Habbâbe, "Bu ümmeti kime emanet edeceksin?" demesi üzerine Yezid sana emanet edeceğim diyecek"³⁸ kadar devlet işlerinden uzaklaşmıştı.

Haccac b. Ebû Yusuf, ihtida edenlerin yani çok büyük olan yeni Müslüman sınıfının, cizyeyi ihtidalarından önce olduğu gibi ödemek zorunda olduklarını emretmiş, mühtediler ve bunların mevâlisinin korkunç isyanı ile sonuçlanan tedbir, bilhassa Basra'dan birçok kimse, eski muharipler mevâlî ve kurrâ katılmışlardı. Bu asilerden 100.000 kişinin yıllık maaş listelerinde kayıtlı, modern bir deyimle bunlar ücretli orduya dahil edilmişlerdir.³⁹ Köleler arasında ilk huzursuzluk belirtisi ve onların, efendilerine karşı gelmelerine, zenci kölelerin arslanı adlı biri

34 İbrahim b. Muhammed el-Beyhakî, *el-Mehâsin ve'l mesâvî* (Beirut: y.y.,1960), 137.

35 Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed İbn Abdîrabbih, *İkdu'l-ferid*, haz. Ahmed Emin, Ahmed Zeyyin, İbrahim el-Iybarî (Kahire: y.y., 1965), 6/104-105.

36 Şihabüddin Muhammed b. Ebi'l Feth el-lbşihî, *el-Mustadraf fi külli fennin mustazraf* (Beirut: y.y., 1986), 300.

37 Zekerîya Kitapçı, *Saadet Asrında Türkler* (Konya: Damla Ofset Matbaacılık, 1997), 172-173.

38 Taberî, *Tarih*, 8/179; Mevlüt Koyuncu, *Emevîler Dönemi Saray Hayatı* (İstanbul: Beyan Yayınları,1997), 138.

39 M. Tayyib en-Neccâr, *Tarihü'l-alemi'l İslâmî ed-Devletü'l-Ümeviyyeti fi Ş-Şark* (Riyad: y.y.,1985),159.; J. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret İşıltan (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963), 115-116.

Haccac b. Yusuf'un valiliği esnasında, Furatu'l-Basra yakınında, nakledilen ilk köle ayaklanmasının başında bulunmuş, fakat bu ayaklanma çabucak bastırılmıştı.⁴⁰

Emevîlerin son yıllarına doğru divanların başkanlarının çoğunluğu mevâliden oluştuğu gibi kadılık makamına da mevâliden tayinler yapılmıştı. Bu da Emevîlerin işlere objektif bir şekilde baktıklarını göstermektedir. Onlar devlet idaresinde katılma yeterliliğini ve kudretini ispat etmiş bütün unsurların yardımını almak için teşebbüste bulunmuşlardır. Emevîlerin idaresinin devamında yöneticilerin mevâlî ya da Arap olup olmaması fark etmiyor, zira hepsi eşit durumdaydılar⁴¹ diyen Necdet Hammaş'ın iddialarına katılmıyoruz. Zira durum böyle olsaydı siyasî ve toplumsal sıkıntılar ortaya çıkmazdı. Necdet Hammaş'ın iddialarının doğru olmadığına bir kanıt da Emevî halifelerinin ümmü veled olanların halife olmasından hoşlanmamalarıdır. Örneğin Emevî halifelerinden Mervan b. Muhammed'in annesi Ümmü veledi. Çünkü bu durumda saltanat cariyeye çocuklarının eline geçiyordu.⁴²

Emevîler döneminde mevâliden olanlardan bazılarında Üsâme b. Zeyd et-Tenühî'nin, Şam halkından olan Muaviye'nin mevlâlarından olması, Muaviye'nin onu Mısır'a haraç görevlisi tayin etmesidir. Süleyman b. Abdülmelik ve Yezid b. Abdülmelik de onu Mısır beytülmalinin başına getirdiler. Abbâsî halifesi Mütevekkil zamanına kadar bu göreve devam etti.⁴³ Süleyman b. Sa'd el-Huşeni, Huşeyn'in mevlâsıdır. Yezid b. Ebû Müslim b. Dinar es-Sekafî, Haccac'ın mevlâsı ve kâtibi idi.⁴⁴

Mevlâların beytülmalda da haraç görevlisi gibi görevlerde çalıştırıldıkları bilinmektedir.⁴⁵ Süleyman b. Velid zamanında Hatim, Nuaym b. Ebû Selame idi ki o da Yemen halkının mevlâsıydı.⁴⁶ Muaviye'nin hâcibi mevlâsı olan Safran idi. Yezid b. Muaviye zamanında meydana gelen Harre olayında Kureyş'in halifeleri ve mevlâları da savaştı. Yezid b. Muaviye'nin hâcibi mevlâsı Halid, Muaviye b. Yezid b. Muaviye'nin hâcibi mevlâsı Safvan, Velid b. Abdülmelik'in hâcibi, mevlâsı Yezid ve Süleyman b. Abdülmelik'in hâcibi, mevlâsı Ebû Ubeyde idi.⁴⁷

Muaviye, kölelerinden birisinin nesebini kendisine bağlamıştı. Muaviye ölünce onunla akrabalık ilişkisi devam etti.⁴⁸ Diğer taraftan Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ gibi köle statüsünde olup eğitim durumu iyi olanlar da yazı işlerinde çalıştırılıyordu.⁴⁹

40 Muhammed b. Hıf Vekî, *Ahbaru'l-kudât*, thk. Abdülaziz Mustafa el-Merâğî (Beirut: y.y., ts.), 2/57.

41 Necdet Hammaş, "Emevîler Dönemi Mevâlî ve Zimmîlerin İdarededeki Rolü", çev. İrfan Aycan, *AÜİFD* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1997), 37/182-183.

42 Mes'ûdî, *Murûcu'z-zeheb*, 3/276-284.

43 Cemil Abdullah Muhammed el-Misrî, *el-Mevâlî mevki'üd devleti'l-ümeviyyeti minhüm* (Amman: y.y., 1988), 51.

44 Cemil Abdullah Muhammed, *el-Mevâlî*, 46.

45 Ebû Ömer el-Leysî el-Asferî Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat* (Beirut: y.y., h. 1397), 1/312.

46 Halife b. Hayyat, *Tarih*, 1/319.

47 Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-işrâf* (Bağdad: 1938), 262-275.

48 Ebû Abdullah Muhammed b. Abdüs el-Cahşiyârî, *Kitabu'l-vüzera ve'l-küttab* (Kahire: y.y., ts.), 131.

49 Mes'ûdî, *Murûcu'z-zeheb*, 3/220.

Bu dönemdeki fetihlerle ilgili anlatılan olaylardan biri de Hz. Osman'ın oğlu Said b. Osman b. Affân ile ilgilidir. Rivayete göre Said b. Osman, Buhara emirliğinden ayrıldığında Semerkand'a ve Soğd'a gidip birçok savaşa katılmış, Semerkand'dan 30.000 köle ve çok miktarda mal elde etmişti. Said Buhara'ya döndüğünde Buhara emiri olan hatuna bir kişi göndererek "Kan dökmedim, sen de rehineleri bize ver. Sonrası için bana eman ver. O da Ceyhun'a varana kadar rehinelere eşlik etmiş, Ceyhun'u geçince ikinci bir şahıs göndermiş, Merv'e varınca beni Neysabur'a varana kadar bekleyin. Neysabur'a varınca da; "Kûfe'ye ve oradan da Medine'ye varıncaya kadar bekleyin" demişti. Medine'ye varınca köleler, Said'in evine girerek, kapıları kapatıp onu öldürdükleri gibi kendilerini de öldürmüşlerdi. Bu olay Yezid b. Muaviye zamanında olmuştu.⁵⁰

Yezid b. Abdülmelik devrinde ise, Türk bölgelerinin ve Hazar'ın fethi sırasında; Said b. Amr Fergana bölgesine yürüyüp kalelerden birine ulaştı. O gün Fergana kralı Celenc orada idi. Bunun üzerine Said b. Amr kaleyi kuşattı. Celenc'e barış ve itaat haberi yolladı. Şart olarak 100.000 dirhem ödemek, 50 köle ve 50 cariyeye vermektir.⁵¹ Velid b. Abdülmelik de 90/708 yılında hac mevsimi esnasında Medine-i Münevver'e de insanlar arasında çok sayıda köleyi taksim etti.⁵²

Öte yandan Ziyad b. Ebih, divanların yazımı konusunda mevâliden yararlanırdı. Çünkü bu insanlar eğitilmiş, güzel yazı yazabilen kimselerdir. Harac kayıtlarını yazma konusunda mevâliye itimat etti. Örneğin Irak divanını Zadan Ferruh İbn-i Beyri el-Fârisî'ye yazdırdı. Salih b. Abdurrahman el-Fârisî de ona yardım etti. O, Sicistan esirlerinden Benî Temîm'in mevlâsıdır. Arapça ve Farsça yazabiliyordu. Haccac zamanında Salih b. Abdurrahman divanın reisi oldu.⁵³ Emevîler arasında on ikinci halife III. Yezid, annesi Arap soyundan gelmeyen ilk halifedir.⁵⁴

Sarayda harem teşkilatının ilk defa Emevîlerle birlikte ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Haremde hadım bulundurulması ise Muaviye ile başlamıştır.⁵⁵ Haremde eğlenceler düzenleniyordu. Hişâm'ın mevlâsından naklediliyor ki: "Hişâm b. Abdülmelik'e tanbur çalan bir adam geldi. Hişâm buna kızarak "Tanburu kafasında kırın" dedi. Anlaşılan Hişâm b. Abdülmelik eğlenceye düşkün değildi.⁵⁶

Son Emevî halifelerine kadar bütün halifeler hür Arap annelerin çocuklarıydı. Açık ki Arap olmayan köle kadınların çocukları olan Emevî prensleri de vardı. Bunlar veliaht adayı olarak düşünülmezdi. Son iki Emevî halifesi köle annelerin çocuklarıydı. İkinci Abbâsî halifeleri ve sonrakiler yabancı cariyelerin oğullarıydı.⁵⁷

50 Ebûbekir Muhammed b. Cafer Narşahî, *Tarihu Buhara*, thk. Emin Abdülmecid Bedevi, Nasrullah Mübeşşir et-Tirazi (Suudi Arabistan: y.y., ts.), 65.

51 Ebû Muhammed Ahmed İbn A'sem el-Kûfî, *Kitabu'l-fütuh* (b.y.: y.y., 1987), 8/26.

52 *el-Uyun ve'l Hadaik* (Bağdad: y.y., ts.), 3/6-7.

53 Cemil Abdullah Muhammed el-Mısri, *el-Mevâli*, 45.

54 Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980), 2/511.

55 Mes'ûdi, *Murûcu'z-zeheb*, 3/49-54.

56 Mes'ûdi, *Murûcu'z-zeheb*, 3/252.

57 Bernard Lewis, *Race And Slavery in the Middle East* (New York: Oxford University Press, 1990), 39.

3. Ordu

Emevîler döneminde Orta Asya bölgesinde yapılan fetihler tartışma konusu yapılmıştır. Bunun nedenleri arasında bölge insanının direniş göstermesi ve buna karşı Emevî ordusunun tutumu dikkat çekicidir. Esasen topraklar zapt edilmiş, ganimet alınmış, ancak elde tutulması zor olmuştur. İşte Horasan bölgesinin durumunu bu açıdan değerlendirmek yerinde olacaktır. Muaviye'nin Ubeydullah b. Ziyad'ı Horasan'a göndermesi dikkat çekicidir. Ele geçirilen Buhara'nın melikesi Seyyide Hatun idi. Ubeydullah b. Ziyad Beykent'i ve Rametin'i de fethetti. Kendine Buhara'dan 4000 köle aldı. Bu 53/672 yılın sonu 54/673 yılın başında olmuştur. Türk askerî toplandı ve büyük bir ordu hazırladı. Yenilen Türklerden Müslüman askerleri silah, elbise, altın, gümüş aletleri ve köleleri aldılar. Ubeydullah b. Ziyad, ağaçların kesilmesini memleketin harap edilmesini emretti. Hatun sultan bir elçi yollayıp eman istedi. 1.000000 dirheme barış yapıldı. Ubeydullah b. Ziyad ganimetleri aldı. Beraberinde bu 4000 köleyi geri verdi.⁵⁸ Muaviye'nin Horasan valisi Ubeydullah b. Ziyad, Buhara kuşatması sırasında karşılaştığı Türk okçularıyla müzarekelere girişmiş, onlara eman vermiş, bu şekilde bu Türkleri yanına almış, ayrıca onlara tatmin edici bir maaş vermeyi de taahhüt etmiştir.⁵⁹ Bu Türkleri Basra'da "Buharalılar mahallesi" adı verilen özel bir mahalleye yerleştirmiştir.⁶⁰

Aynı şekilde "Muaviye döneminde yapılan Rum(Anadolu) fetihlerinde de çok sayıda esir ele geçirildi.⁶¹ Savaşlara katılan mevâlîye ilk defa maaş veren kişi Muaviye'dir. O, ordusunda harp eden her köleye ayda 15 dirhem tahsis etmiştir.⁶² Harplere mevâlî Araplar ile birlikte çıkar, Araplar atlara biner, mevâlî de piyade olarak katılırdı.⁶³ Emevî ordusunda askerî kölelere benzeyen mevlâlar da bulunuyordu.⁶⁴ Muaviye'nin Kıbrıs seferinde çok sayıda cariyeye ve köle elde edilmişti.⁶⁵ Bu durum esasen Abbâsiler dönemindeki uygulamanın ilk örneğini ortaya koymaktadır.

Bu dönemde Türklerden de ayrıca söz etmek gerekir. Zira Emevîler döneminde halife sarayında iş yapmaları için çok sayıda cariyeye ve köle istihdam edildi. Onlar emirlere, valilere, büyük adamlara devlet adamlarına hediye ediliyordu. Soğd bölgesinin fethinde Yezdecird'in çocuklarından bir cariyeye ele geçirildi. Haccac da onu Halife Velid b. Abdülmelik'e gönderdi. Ondan Yezid b. Velid doğdu.⁶⁶

58 Narşahî, *Tarihu Buhara*, 62.

59 Taberî, *Tarih*, 5: 298; Kitapçı, *Saadet Asrında Türkler*, 160-161.

60 Ekrem Pamukçu, *Bağdat'ta İlk Türkler* (Ankara, Kültür Bakanlığı, 1994), 16; İrfan Aycan, *Saltanat Giden Yolda Muaviye b. Ebû Süfyan* (Ankara: Fecr Yayınevi, 1990), 266.

61 Taberî, *Tarih*, 3/206.

62 Adnan Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 136.

63 en-Neccâr, *Tarihu'l Alemi'l-İslâmî ed-Devletü'l-Ümeviyyeti fi Ş-Şark*, 150.

64 Pipes, *Slave Soldiers And Islam*, 46-47.

65 Ebû Muhammed Ahmed İbn A'sem el-Kûfî, *Kitabu'l-fütuh* (b.y: y.y., 1987), 2/119.

66 İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, 4/574-576; Muhammed Lümeylim, *Nüfuzu'l-Etrak fi hilâfeti'l-Abbasiyye ve eseruhu fi kıyami Medineti Sâmerâ* (Beyrut: y.y., 1991/1411), 1/202.

Horasan emiri İsmail b. Ahmed: "Türkler ile yaklaşık 20.000 müslüman ile savaştım. Savaş sırasında bir gün Türk köleler ve eman altındaki diğer Türkler, "60.000 kişiyle karşımıza bizden ahde uymamızı istediler. Allah'a elimi açıp dua ederken bir grup köle diğer askerleri müjdeleyerek koşup geldiler. Beni secdemden kaldırdılar ve bir de ne göreyim. Bulutlar benim askerlerimden uzaklaştılar ve Türklerin ordusuna doğru dolu taneleri yağıdırıyor"⁶⁷ demişti. Kanaatimizce müellif bu ifadeleriyle esasen Türkleri eleştirmek istemektedir.

Ömer b. Abdülaziz devrinin, bütün Orta Asya Türk yurtları için bir altın devir teşkil ettiğinden şüphe yoktur. Zira onun devrinde Türklerle karşı senelerdir sürüp gelen harpler durdurulmuş, despot Arap valilerinin görevine son verilmiş ve Türkler arasına hidayet tohumları atılmış ve binlerce Türk Müslüman olmuştu.⁶⁸

Emevilerin esirlere şiddet uyguladıkları söylenebilir. Muaviye b. Ebû Süfyan Şiileri bastırmak üzere Hemedan'a bir ordu gönderdi. Ordu içlerinde kadınların da olduğu esirlerle döndü.⁶⁹ Said b. Osman 56/675 yılında Semarkand'a düzenlediği seferde zafer kazandı ve 30.000 esiri katletti.⁷⁰ Savaş esirlerinden köleleştirilip sonra azat edilenler olduğu gibi Müslüman olup fert veya gruplar halinde şahsa ya da kabileye intisap edenler de vardı. Bağlılıkları anlaşmalı (hılf) ile idi. Ancak bu iki taraf arasında eşit olmayan bir hılfı. Mevâlî, önceden ait olduğu kabile sebebiyle sosyal bir statü elde ediyor, kabile bağları zayıflayıp, yönetim güçlendikçe velâ isteyen Müslümanların sayısı da azalmaya başlıyordu.⁷¹

Haccac, Ceyhun ötesindeki Türk bölgelerinden birçok aileyi zorla yurtlarından kaldırarak Vâsıt şehrine yerleşmeye mecbur etmişti. Haccac b. Ebû Yusuf'un, Vâsıt şehrine, emniyet görevlisi, Buharalı okçular, harp esirleri, gönüllü veya zorla yerleştirdiği bu Türklerin toplam sayıları hakkında bir rakam vermek zordur. Ancak bunların en iyimser tahminlerle, aileleri de dahil 25-30.000 kişi olduğu varsayılmaktadır. Bunlar arasında aristokrat tabakaya mensup hanedan aileleri de bulunmaktaydı. Gerçekte Türkleri, büyük kitleler halinde İslâm ülkelerine celbeden ilk İslâm halifesinin, Abbâsilerden Halife Mu'tasım olduğu yaygın bir görüş olarak bilinmektedir. Oysa Emevî valisi Haccac b. Ebû Yusuf'un Türklerin getirilmesi konusunda Mu'tasım'ı gerilerde bıraktığı görülmektedir.⁷²

Kuteybe b. Müslim'in Semerkant'ın fethinde çok sayıda köle ele geçirdiği anlaşılmaktadır.⁷³ Kuteybe 85/704 yılında Horasan'a girdi. Ebû Halid b. Bermek'in kadınlarını esir aldı.⁷⁴ Kuteybe, Buhara'dan çıkarken Türklerle anlaşma yaptı.

67 İbnü'l-Fakih, *Kitabu'l-büldân*, 642-643.

68 Kitapçı, *Saadet Asrında Türkler*, 192.

69 Ahmed Muhafaza, *er-Rakık fi'l müctemai'l-Arabiyyi'l-İslâmî*, 130.

70 Ebû Cafer Muhammed İbn Habîb, *Esmâu'l-muğtaline mine'l'eşrafî'l-Cahiliyye ve'l-İslâmî min katli mine's-Şuara*, thk. Abdusselam Harun (Kahire: y.y., 1954), 165-168.

71 ed-Dürî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, 142-143.

72 Kitapçı, *Saadet Asrında Türkler*, 181-182.

73 İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, 4/573.

74 İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, 4/524.

Ancak bu anlaşmaya göre köle alınıp alınmadığı ile ilgili bir bilgi yoktur.⁷⁵ Ömer b. Abdülaziz zamanına kadar kölelerden cizye alınmaya devam edildi.⁷⁶ Kuteybe b. Müslim, Horasan'da yerli halkı orduda istihdam etme yoluna gitmiştir ki Horasan'da bu şekilde maaş alan 7000 asker bulunduğu ifade edilir.⁷⁷

Kuzey Afrika fetihlerinde ise 41/661 yılında Amr b. Âs, Ukbe b. Nâfi el-Fihri'yi Afrika'ya vali olarak tayin etti. Yapılan fetihler 63/682'de Mağribi Akse'daki Sus şehrine kadar ulaştı. Savaşmadan orayı ele geçirdi. Oradan örneği görülmemiş güzellikte esir kadın-çocuklar vardı. Onlardan bir cariye 1000 dinara ve daha fazlasına satın alındı.⁷⁸ Ele geçirilen çok sayıda esir kadın ve ganimet içinde esirlerden, Berberî olan iki cariye Ukbe b. Nâfi'nin payına düştü.⁷⁹ Öte yandan Hasan b. Numan Afrika'daki fetih hareketine katılmış ve 78/697 yılında geri dönmüş, beraberinde misli görülmemiş güzellikte Berberi nedimleri getirmişti. Mısır valisi Abdülmelik'e Hasan b. Numan'dan 200 cariye gelmiş, karşılığında 1000 dinar vermişti. 110/728 yılında Ubeydullah b. Abdurrahman el-Kaysî 107 köle ve cariyeden oluşan ve bunun dışında da hadımların da bulunduğu bir grubu, at, deve, altın ve gümüşlerin de bulunduğu ganimetlerle birlikte Şam'a göndermişti.⁸⁰ Diğer taraftan Nasr b. Seyyar ise Maverâünnehir fethinde 1000 baş esir almış,⁸¹ oğluna ve ileri gelenlere cariyelerin en güzellerini hediye etmişti.⁸²

Vali Yezid b. Mühelleb, mevâlî, köleler ve gönüllülerle birlikte 100.000 kişilik orduyla Dihistan, Cürcan üzerine yürümüşü. Bölgenin halkı Türk'tü. Burası üç-dört ay kuşatılmıştı.⁸³ Yezid b. Mühelleb 93/711'de Kaşgar, Cürcan ve Taberistan'ı kapsayan bir fetih hareketi gerçekleştirmiş ve büyük miktarda köle ele geçirmişti.⁸⁴ İmam İbrahim b. Muhammed, Ebû Müslim el-Horasânî'ye, Horasan'da hiçbir Arabı hayatta bırakmamasını bilhassa emretmişti. Bu sebeple Ebû Müslim köleleri tahrik etmiş, Horasan'da bir gece içinde efendilerini katlederek, onların silah, hayvan ve paralarıyla kendilerini teçhiz etmişlerdi.⁸⁵

Kuteybe b. Müslim'in Horasan valiliği bölge için zor günlerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Zira Kuteybe, eleştirilere konu olduğu üzere Beykent'i kılıç zoru ile alıp surları yıkmış, halk da şehri terk etmişti. Halk şehre dönünce kadınlarını ve çocuklarını istediler. Onları Müslümanlardan yüksek paralar ile satın almışlardı. Bir adamın karısı ve iki oğlu Müslümanlardan Abdullah b. Süleyman el-Ğanevi adında bir adamın elindeydi. O Türk, karısının ve oğullarının kurtulması karşılığında 3000

75 Taberî, *Tarih*, 3/681.

76 Ahmed Muhafaza, *er-Rakik fi'l müctemai'l-Arabiyyi'l-İslâmî hatta sevratiz-zenc*, 126.

77 Demircan, *Arap-Mevâlî İlişkisi*, 137.

78 *el-İstibsar fi acabi'l-emsar*, thk. Sa'd Zağlul Abdülhamid (b.y.: y.y., 1985), 212.

79 İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, 5/191.

80 Ebû Kasım Abdurrahman İbn-i Abdülhakim, *Fütuhu Mısır ve ahbaruha* (Leiden: y.y., 1920), 212-217.

81 İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, 5/237.

82 İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, 5/297-298.

83 Taberî, *Tarih*, 4/49.

84 Ahmed Muhafaza, *er-Rakik fi'l müctemai'l-İslâmî hatta sevrati'z-Zenc*, 60.

85 J. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 253.

dirhem ödemişti. Başka bir Türk ise şöyle demişti: “Ey filan! Ben, bana iki senede iki çocuk doğuracak bir kadın ile evleneceğim diyerek 10.000 dirheme karısını ve oğlunu satın almış ve sonra ona şöyle demişti: Ey Arab! Sen bana ailemi (bu paraya) satmasaydın 400.000 dirheme bile satın alırdım.”⁸⁶

96/714 yılına gelindiğinde Kuteybe b. Müslim Kaşgar’ı ele geçirdi. Kadın ve çocukları ganimet (seby) olarak aldı.⁸⁷ Kuteybe’nin, Orta Asya fetihlerinde Müslüman Araplar 5000 Çin ipeği gibi büyük zenginlikler ve ganimetler, altın, gümüş, vs. ele geçirmişlerdir.⁸⁸ Kuteybe’nin Harezm’den de 1000 baş (re’s) esir aldığını rivayet edilmektedir.⁸⁹ Horasan’da Kuteybe b. Müslim’in valiliği döneminde 30.000’den fazla Arap, 7000 de mevâlî savaşı vardı.⁹⁰

Kuteybe b. Müslim Semerkant’a girince Gazvık b. Ahşit onu karşılayarak önünde eğilmişti. Gazvık’ın köleleri ve altınları çoktu. Bölgeyi bırakmak istedi. Ancak sonra doğru olmadığına karar verdi. Kaynakta şöyle bir ifade vardır: “Ey azgın Kuteybe mahvolasın. Allah senden yardımını uzak etsin.” Kuteybe’ye sofralar donatıldı. Ardından iki rekat namaz kıldı. Kâtibini çağırdı ve Gazvık b. Ahşid ile yaptıkları anlaşmayı yazıya geçirmesini emretti.⁹¹ Bu dönemde esirlerin önce köleleştirilmesi, sonra da mevâlî statüsüyle azat edilmelerinin bir çeşit asimilasyon olduğu söylenebilir. Esasen Ortadoğu’ya getirilen birçok Türk böylece asimile olup gitmiştir.

Endülüs’ün fethinde ise Musa b. Nusayr’ın kölelerinin ve mevlâların önemli bir rolü olmuştur. Musa b. Nusayr’ın binlerce mevlâsından çoğu Berber idi ki onlar İslâm’a girerek ordusuna katılmışlardı. Aralarında ayrıca Rum ve Fars olanlar da vardı.⁹²

Hişâm b. Abdülmelik’in Horasan bölgesine vali olarak tayin ettiği Müslim b. Said ise Afşin ile savaşmış ve 6000 esir karşılığında barış yapmışlardı.⁹³ Hişâm b. Abdülmelik, Türk emirini İslâm’a çağıran bir davetçi göndermişti. Bu davetçi kişi: Yanına girdiğimde hayvana semer vuruyordu. Tercümana dedi: Bu kim? O: Arap hükümdarının elçisi. Köle mi? Diye sordu. Evet diye cevap verince eve götürülmemi, et ve ekmek ikram edilmesini emretti.⁹⁴ Türklerin misafirperverliğine bir örnek olarak ifade edilebilecek bu rivayet fetihler sırasında olumlu ilişkilerin de yaşandığını göstermesi bakımından önemlidir.

Mevâlînin sayısının hızla artıp Arapları aşmaları ve ordugâh şehirlerine büyük kitleler halinde yerleşmeleri huzursuzluk meydana getirmişti. Siyaseten

86 İbn A’sem el-Küfî, *Kitabu’l-fütuh*, 7/222.

87 İbnü’l Esir, *el-Kâmil*, 5/5.

88 Taberî, *Tarih*, 3/674.

89 Taberî, *Tarih*, 4/13.

90 Necdet Hammaş, “Emeviler Döneminde Mevâlî ve Zimmilerin İdaredeki Rolü”, 179.

91 İbn A’sem el-Kufî, *Kitabu’l-fütuh*, 7/244.

92 Pipes, *Slave Soldiers And Islam*, 125-126.

93 Belâzurî, *Fütuhu’l-büldân*, 416.

94 İbnü’l Fakih, *Kitabu’l-büldân*, 634.

önemlerinin artması ve askerî seferlerde artan paylarının farkındaydılar. Onların esas şikâyetleri iktisadî durumdu. Devletin yapısı, vergi veren ve Müslüman olmayan çoğunluğu idare eden Arap eliti prensibi üzerine kurulmuştu. Emeviler için mevâlîyi Araplar ile ekonomik bakımdan aynı seviyeye getirmek, gelirlerin azalması ve sonu iflasla bitebilecek şekilde harcamaların artması anlamına geliyordu. Yönetici sınıf ile mevâlî arasındaki ayrılık her ne kadar Arap ve Arap olmayan unsurlar arasında ırkî engellerle ortaya çıkıyor ise de aslında daha ziyade ekonomik ve sosyal düzenden kaynaklanıyordu.

Mevâlînin kırıngınlığı Şia adıyla bilinen bir hareketle dinî olarak açıklanmakta ve Horasan'ın Şiileşmesine örnek olarak gösterilmektedir. Şiilik başlangıçta Hz. Ali'nin ve onun soyundan gelenlerin halifelikteki iddialarını destekleyen tamamıyla Araplardan meydana gelen siyasî bir hareketti. Bu hareketin yayılması Kerbelâ faciasından sonra başladı. O zaman Şiilik Arap partisi(hizbi) olarak mağlup olunca zaferi bir müslüman mezhebi olarak aramıştı. Şiî propagandacıları memnun olmayan kitleye ve bilhassa mevâlîye büyük bir başarıyla hitap etmişlerdi.⁹⁵

İşte bu şartlar altında büyük meblağlar harcayan yönetici zümre, mevâlî sınıfının doğmasına zemin hazırlamıştı. Doğuştan bir Arap kabilesine mensup olmayan herhangi bir Müslüman mevâlî olabiliyordu. Böylece mevâlî, Farslar, Ârâmîler, Mısırlılar, Berberîler, Arap olmayıp da İslâmîyet'i kabul edenlerden ve dil yahut menşe bakımından Arap olup da herhangi bir sebeple hâkim sınıfa mensubiyetini kaybetmiş veya bu hakkı elde edememiş olanlardan meydana geliyordu. İşçiler, zanaatkârlar, tüccarlar ve Arap aristokrasisinin diğer ihtiyaçlarını gören meslek mensupları süratle büyük şehirlerde müesseseseleşmişlerdi. Nazarî olarak Araplar ile eşit haklara sahip Arap olmayan Müslümanlar, bu eşitliği sosyal ve iktisadî sahalarda da istiyorlardı. Fakat Emeviler devrinde aristokrazi onları tamamen kabul etmiş değildi. Mevâlîden bazı mülk sahipleri yeni rejime hizmetleri sayesinde Müslümanların vergi hususundaki haklarını elde etmeyi başarılılarken Abdülmelik devrinde hükümet, devletin hazinesini doldurmak gayesiyle İslâm'ı kabule teşvik etmemeğe ve mevâlîyi şehirlerden, gelmiş oldukları yerlere geri göndermeye başlamışlardı. Bununla beraber mevâlî, Arapların yanında bilhassa Horasan'a komşu eyaletlerde ve Uzak-Batı'da, piyade olarak ganimetten Arap süvarilerinin aldığından çok az bir pay alarak ve daha az ücretle savaşmışlardı.⁹⁶

Emevî halifeleri Mısır emirlerine mektup yazıp şöyle diyorlardı: Mısır'ı zorla aldık, onlar bizim kölelerimizdir.⁹⁷ Savaş olmadan ele geçirilen yerlerde halk vergi verirdi. Galip gelen kimseler ise kadınlar ve köleler ile evlenirlerdi.⁹⁸ İşte halkın tamamının köle olarak görülmesi istismarın açık bir örneğidir. Emevî yönetiminin bu bakışı mevâlînin Müslüman Araplar ile kaynaşmalarının önüne geçmiş, onları farklı siyâsî düşüncelere ve dinî yorumlara açık hale getirmiştir.

95 Lewis, *Tarihte Araplar*, 83-84.

96 Lewis, *Tarihte Araplar*, 82-83.

97 Taberî, *Tarih*, 2/513; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 2/568.

98 İbnü'l Fakih, *Kitabu'l-büldan*, 644.

Buna rağmen ihtida eden Arap olmayan Müslüman askerlerin İslâm ordularındaki rolleri Emevî idaresi sırasında arttı. Emevî devleti için önemli olan yer kuzey-doğu İran ve Türkistan'ın çoğunu içine alan geniş bir eyalet olan Horasan'dı. Burada, Orta Asya'nın batı topraklarında sakin göçebelere karşı kendilerini uzun müddet müdafaa etmeye alışmış cenkçi bir hudud halkı büyük ölçüde İslâm tarafına geçmişler ve mevâlî olarak, bu sahada yerleştirilen Arap orduları hizmetine katılmışlardır. İran'da Horasan ve diğer bölgelerden olanlar, Fars kökenli oluşlarının geçmişteki imparatorluklarının ve Araplar üzerindeki kültür bakımından üstünlüklerinin şuuru içinde Arap savaşçıların kendilerinin hakir görülmesine karşı artık dayanamaz olmuşlardı. Mevâlînin şikâyeti mucip durumları ile birlikte tahripkâr kimselere, Emevîlere karşı propaganda yapmak için uygun bir ortam meydana getirildi ve hakikaten de 132/750'deki büyük ihtilalde Emevî hanedanını yıkan ve halifeliğe ve Abbâsî hanedanını yükselten ordular Horasan'dan gelmişti.⁹⁹

5. Sosyal ve Ekonomik Hayat

Bu dönemde İslâm toplumu Müslümanlar, zimmîler ve köleler olmak üzere başlıca üç tabakadan meydana geliyor, çoğunluğu teşkil eden Müslümanlar da İslâmiyet'in ilk unsuru olan fatih Araplar ile fetihlerden sonra İslâm'a giren "mevâlî" den oluşuyordu. Yukarıda da ifade edildiği gibi Emevîlerin sonuna kadar siyasî, askerî ve idarî otorite büyük ölçüde Araplardaydı. Fetihlerin ardından kendi istekleriyle Müslüman olan ve çoğunluğunu Fars, Türk ve Berberîlerin oluşturduğu gruplar önceden yaşadıkları bölgelerde çoğunluğu oluşturuyordu. Bunlar iki ayrı gruptan meydana geliyorlardı. Emevîler zamanında sayısı çok azalan birinci grup, savaşlar sırasında esir alınmış ve efendileri tarafından serbest bırakıldıktan sonra onların mevlâları statüsüne girmiş azatlılardı. Çoğunlukta bulunan ikinci grup ise Arap kabilelerinin himayesine girmiş yabancı kökenli Müslüman topluluklardan oluşuyordu. Çünkü aslen Arap olmayan kabilelerin nesebe büyük önem verilen sosyal yapıda iyi bir yer edinebilmek için Arap kabilelerinden herhangi biriyle sözleşme yaparak ona bağlanıp himayesine girmesi, yani o kabilenin mevlâsı olması gerekiyordu. Asıl mevâlîyi oluşturanlar eskiden hür olduğu ve böyle bir anlaşmaya duyulan ihtiyaç da ortadan kalktığı için mevâlînin kapsamı genişletilmiş ve aslen Arap olmayan Müslümanların tamamını içine almıştı. Başlangıçta sayıları az olan mevâlî İslâm'ın yayılmasıyla birlikte toplumun önemli bir kesimi haline gelmişti.

İslâmiyetin yerli halk arasında yayılması lüks ve israf içinde yaşayan Emevî halifeleri tarafından bir devlet politikası olarak kabul edilmediği için Horasan'a gönderilen Arap valileri Türkler arasında ilk devirlerde İslâm dininin yayılması ve yerleşmesi için pek fazla bir teşebbüste bulunmamışlardı.

⁹⁹ Parry, "İslâm'da Harp Sanatı", *İÜ. Tarih Dergisi*, 195.

Basra çarşılarında aynı cins ticaret ve zanaat faaliyetlerinin belirli bir yerde konumlanması esasına dayanan bir ihtisaslaşma söz konusudur. Mesela, cami yakınındaki Sûku'l-Bezzazîn'de elbise ve kumaş, Sûku'z-Ziyadî'de elbise, Sûku'l-Ganem'de de davar ticareti yapılmaktaydı. Kasaplar kendilerine ayrılmış belirli bir meydanda toplanmışlardı.¹⁰⁰ Ancak köle pazarlarından söz edilmemektedir. Fetihler gerçekleşikten sonra köleler için çarşılar kurmak gerekli oldu. Çeşitli şehirlere ve memleketlere dağıtım yapmak için de gerekli idi. Bunun için tüccarlar askerî hamleler yapıyorlardı. Her savaştan sonra köle satışı yapılıyor ki onlara "Savaş tüccarları" deniliyordu.¹⁰¹ Burada "Ganimetten, ekonominin, efendi-köle, feodal-hizmetçi ve sermayedar-işçi ilişkileri gibi üretim ilişkilerine değil, temelde haraca ve ranta dayalı olduğu toplumdaki ekonomik anlayış kastedilmektedir."¹⁰²

Emevilerin bazı mevlâları ilim ve edebiyatta eserler vermişlerdi.¹⁰³ Bazı rivayetler mevlânın kültürlü, Arapların bedevi-savaşçı olduklarından hareketle mevlânın Emevî dönemi kültür hareketindeki önemini vurgulamaya çalıştılar. Mevlî Araplaştıktan sonra ortaya çıkmaya ve tanınmaya başlamıştır. Arapça'nın kullanımının zorunlu olması uygulamasına ancak Abdülmelik b. Mervan döneminde başladığı bilinmektedir. Bu durumda, Emevî dönemindeki ilim taşıyıcılarının büyük çoğunluğunun Arap olduğu" ortaya çıkmaktadır.¹⁰⁴

Mevâlî çoğu defa kendi yerli kültürüyle Arap kültürü arasında bir aracı olarak görülmüştür. Bir anlamda böyledir, ama yine de bir nokta unutulmamalıdır ki bunlar memleketlerinden koparılmış ve yeni bir topluma katılarak Araplaştırma-İslâmlaştırma sürecine de ister istemez boyun eğmişlerdi. Ancak bundan hâlâ atalarından kalma hayata sıkıca bağlı, İslâmiyete ise kapalı ve Emeviler çağında halkın çoğunluğunu oluşturan çevreler için aracı oldukları gibi bir anlam çıkartılmamalıdır. Bu dönemden itibaren mevlî hiç kuşkusuz toplum içinde çok önemli bir unsur olmuştur. Nitekim Muhtar es-Sekafî ayaklanmasındaki güçleri bu konuda verilebilecek iyi bir örnektir.¹⁰⁵

İtikadî açıdan konuya bakacak olursak, tekfir düşüncesine karşı çıkan Mürcie mezhebi mevlî arasında yayılma imkânı bulmuş, böylece "İman amelden bir cüzdür" inancını savunan Araplara karşı mevlânın bir tepkisini yansıtan bir mezhep olmuştur. Zira fetihlerin ardından Müslüman olan diğer milletlerden olan insanlardan cizye vergisi alarak onlara farklı davranan Araplar imanın amelden bir parça olduğunu savunarak aslında üstü örtülü olarak sadece kendilerini Müslüman olarak görmekteydiler.¹⁰⁶

100 Yılmaz Can, *İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 59.

101 Ahmed Muhafaza, *er-Rakik fi'l müctemai'l-Arabîyyi'l-İslâmî hatta sevrati'z-Zenc*, 105.

102 Muhammed Âbid el-Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997), 93.

103 Mes'ûdî, *et-Tenbihu'l-eşraf*, 291.

104 ed-Dürî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, 39.

105 Claude Cahen, *Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar İslâmiyet*, çev. Esat Mermi Erendor (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1990), 45.

106 Mustafa Aykaç, "Atif ve Şart Delilleri ve Ehl-i Sünnet Kalam Ekollerinin İman Görüşlerinin Teşekkül Sürecindeki İzdüşümü", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (Çorum: y.y., 2019), 1/134.

O günün toplumunda cariyelere nasıl bakıldığı ile ilgili tartışmalar konusunda bize önemli bilgiler gelmektedir. Örneğin Hüseyin b. Ali cariyesini azat etmiş, sonra da onunla evlenmişti. Muaviye ona mektub yazarak şöyle demişti: “Mü’minlerin emiri Muaviye’den Hüseyin b. Ali’ye: Bana, Kureyş’in sana denk olanlarını bırakıp cariyen(cariye) ile evlendiğin haberi ulaştı. Kureyş’ten evlenseydin çocuğun için güzel ve akrabalık bakımından itibarlı olurdu.” Hüseyin b. Ali de Muaviye’ye şu cevabı yazdı: “Sen bana kölelerimle evlenmekten dolayı ayıplayan bir mektup göndermişsin. Kureyş’teki denkliği bıraktım. Bu, şeref bakımından Rasulullah’ın üzerinde değildir. Peygamber (as)in sünnetine iltica ettim. Allah, İslâm’ı güzel şeylerle yükseltti. Müslüman kişiyi kötölemek yoktur.” Rasulullah, Safiyye bnt. Huyey b. Ahtab’ı azat edip onunla evlenmişti. Zeyd b. Hârise’yi azat etmişti Halasının kızı Zeyneb bnt. Caş ile evlenmişti.¹⁰⁷

Emevilerin yıkılışında Arap asabiyetinin önemli bir yeri vardır. Onlar Arap olmayan Müslümanlara farklı muamele etmişlerdi. Mevâlî olarak isimlendirmişler ve Arapların efendiliğinde kalmışlardı.¹⁰⁸ Aşiretlerin yahut fertlerin himayesi altında Müslüman olmuş hür Acemlerden oluşan mevâlînin yanında bir de azat edildikleri bilinen mevâlî vardı ki bunlar efendisi tarafından azat edilerek hür olan ve hürlerin haklarına sahip bulunan ancak velâ bağıyla önceki efendisine bağlı kalan kimselerdir.¹⁰⁹

Sonuç

Arap asabiyeti Hz. Peygamber’in vefatından sonra bilhassa da dört halife döneminin sona ermesinden sonra yeniden ortaya çıkmıştır. Bunun sonucu olarak da mevcut kültürün bir parçası olarak mevâlî kavramı yeni bir anlam ve önem kazanmıştır. Kurucu unsur olan Araplar, kendilerine göre sonradan Müslüman olan farklı unsurları “mevâlî” olarak adlandırdılar. Arapların geleneksel kavramı olan “mevâlî” artık geniş halk kitlelerini ve farklı coğrafyaların insanlarından oluşan reâyâ için kullanılan bir kavram haline gelmiştir.

Emevilerle yeni bir anlam kazanan mevâlî İslâm dinine aykırı olarak cizyeye muhatap kılınan Arap olmayan Müslümanların azınlık olarak muamele görmelerine neden olmuştur. Oysa ki İslâm hukukuna göre gayri müslimler azınlık statüsündedir ve sadece onlardan cizye vergisi alınır.

Bu makale ortaya koymuştur ki mevâlî Emeviler döneminde de her alanda bilinenin aksine etkindi. Bunda Emeviler döneminin ilerleyen yıllarında nüfuslarının artmasının da payı vardır. Emeviler dönemi paradigmanın değiştiği, İslâm’ın temel ilkelerinin yerine kabilenin öne çıktığı bir dönemdi. Bu dönemde artan fetihler ve yeni unsurların Müslüman topluma girmesi sonucu Araplar nüfus

107 Muhammed Tayyib en-Neccâr, *Tarihu'l-Alemi'l-İslâmî*, 155.

108 Muhammed Tayyib en-Neccâr, *Tarihu'l-Alemi'l-İslâmî*, 201.

109 Hammaş, “Emeviler Dönemi Mevâlî ve Zimmilerin İdaredeki Rolü”, 37/176.

olarak da azalmaya başladılar. Bu durumda yönetici elit tedbir olarak "mevâlî" adını verdikleri Arap olmayan ama Müslüman olan insanları kontrol altında tutmaya başladı. Bunu da uyguladığı politikalarla gösterdi. Ancak bu politikalar hoşnutsuzluk meydana getirdi.

Hedeflenmesi gerekenin fetihler sonrasında yeni fethedilen bölgelerin Müslüman topluma uyumunun sağlanması iken, Emevî sarayı konuya merkezin ekonomik menfaatleri açısından bakarak cizye vergisini kaldırmaya yanaşmamış, kendisini yeni kitlelerin toplumsallaşmasına yöneltmemiştir. Emevîlerin mevâlîyi aşığılaması sayılarının az olduğu ilk dönemlerine ait bir kanaat olup, sayıları arttıkça, coğrafyalar genişledikçe değişmiştir.

Türklerin Emevîler döneminde mevâlî içinde seçkin bir yer almaya başladıkları söylenebilir. Zira bir insan deposu olan Horasan bölgesi ve Hazar havzasından kaçırılan, satın alınan Türk gençlerinin önemli görevler üstlenebilecek birer nefer olmaya aday olduklarının farkına varılmıştır.

Ordunun mevâlînin de içinde olduğu bir yapıyla yenilenmesi gerekirken bu konuda geç kalan Emevî yönetimi bedelini isyan hareketleriyle ödemiştir. İsyanların mevâlî nüfusun etkin olduğu bölgelerde olduğu dikkate alınırsa bunun ne anlama geldiği daha iyi anlaşılır. Mevâlî bir anlamda köleliğin şehirleşmesidir.

Kavramsal çerçeve başlığı altında verdiğimiz gibi bu dönemde abd, rakik, gulâm gibi terimlerle ifade edilen insanların saray ve çevresinde olduğu kadar, toplum hayatında da varlığını ve etkisini sürdürdüğünü söyleyebiliriz.

Ekonomik bir değer ifade eden kölelerin satılmaları böylece mevlâ statüsü kazanmaları gibi, doğrudan saray hizmetine alınıp burada köle(abd, rakik, cariyeye, eme) olarak ya da azat edilerek mevâlî olarak çalıştırıldıklarını açıkça ifade edebiliriz.

Mevâlî, İslâm dünyasına yabancı fikir ve düşüncelerin girmesine de neden olmuştur. İslâm dinini iyi öğrenememiş bu geniş halk kitleleri eski inanç ve yaşantı biçimlerini Müslüman kimlikleri ile sürdürmeye devam etmişlerdir. Bunun sonucu olarak da hurafeler yayılmaya başlamıştır.

Dört halife döneminde yürürlükte olan ilkelerin çığnendiği, Müslüman toplumun travma yaşadığı bir dönem olan Emevîler dönemi, mevâlînin içinden çıkan önde gelen âlimlere de şahitlik etmiştir. Tabiun dönemi olarak Hadis ve Fıkıh literatüründe zikri geçen dönemin bu dönem olması tarihçilerle Hadisçiler arasında olaylara bakış farklılığı da meydana getirmiştir. İslâm dininin geçmişinin sıklıkla ve özlemle dile getirildiği bir dönem olan bu dönem, yozlaşmanın ve sapmanın arttığı bir dönem olarak tarihlere geçmiştir. İşte bu ortamda mevâlî içinden tabiun âlimleri diyeceğimiz büyük âlimler yetişmiştir. Bunlar arasında Araplar olmakla birlikte ağırlıklı olarak mevâlîden oluşmaktaydı.

Kaynakça

- Aycan, İrfan. *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebû Süfyan*. Ankara: Fecr Yayınevi, 1990.
- Aykaç, Mustafa. "Atıf ve Şart Delilleri ve Ehl-i Sünnet Kelam Ekollerinin İman Görüşlerinin Teşekkül Sürecindeki İzdüşümü", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 1/134, Çorum: y.y., 2019.
- Beyhakî, İbrahim b. Muhammed el-. *el-Mehâsin ve'l mesâvî*. Beyrut: y.y., 1960.
- Belâzurî, Ebu'l Abbas Ahmed b. Yahya. *Fütuhu'l-büldan*. Mısır: y.y., 1978.
- Câbirî, Muhammed Âbid el-. *İslâm'da Siyasal Akıl*. çev. Vecdi Akyüz, İstanbul: Kitabevi Yayınları,1997.
- Cahen, Claude. *Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar İslâmiyet*. Çev. Esat Mermi Erendor, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1990.
- Caşşiyârî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdüs. *Kitabu'l-vüzera ve'l-küttâb*. Kahire: y.y., ts.
- Can, Yılmaz. *İslâm Şehirlerinin Fizikî yapısı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,1995.
- Demircan, Adnan. *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.Dürî, Abdülaziz. *İlk Dönem İslâm Tarihi*. çev. H. Yücesoy, İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991.
- Firuzâbâdî, Mecdüddin Muhammed b. Yakub. *el-Kâmusu'l-muhit*. Beyrut: y.y.,1994.
- Gibb, Hamilton. *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*. çev. K. Durak, A. Özkök, H. Yücesoy, K. Dönmez, İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991.
- Günaltay, Şemseddin. "Selçuklular Horasana İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Sosyal ve Ekonomik ve Dinî Durumu", *Bellekten*. S:25, 7/59, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1943.
- Günaltay, Şemseddin. "Abbasoğulları İmparatorluğu Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü", *Bellekten*. 23-24, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1942.
- Hammaş, Necdet. "Emevîler Dönemi Mevâlî ve Zimmilerin İdaredeki Rolü", çev. İrfan Aycan, *AÜİFD*. 37/182-183, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1997.
- Hazin, William. *el-Hadaratü'l-Abbasiyye, el-Hadâratü'l-Abbasiyye*. çev. Yazılmamış, Beyrut: y.y., 1984.
- Hitti, Philip K. *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*. çev. Salih Tuğ, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980.
- İbn Abdîrabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed. *İkdu'l-ferîd*. haz. Ahmed Emin, Ahmed Zeyyin, İbrahim el-lybarî. Kahire: y.y., 1965, 6/104-105.
- İbn A'sem el-Kûfî, Ebû Muhammed Ahmed. *Kitabu'l-fütuh*. b.y.: y.y., 1987.
- İbn Hayyat, Halife. Ebu Ömer el-Leysî el-Asferî, *Tarihu Halife b. Hayyat*. Beyrut: y.y., h. 1397.
- İbn Manzûr, Ebu'l Fadl Cemalüddin Muhammed b. Mükerrrem. *Lisanu'l-Arab*. Beyrut: y.y., ts.
- İbn-i Abdülhakim, Ebû Kasım Abdurrahman. *Fütuhu Mısır ve Ahbaruha*. Leiden: y.y., 1920.
- İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshak. *Kitabu'l-büldan*. Lübnan: y.y.,1996.
- İbnü'l Esir, Muhammed b. Abdülkerim b. Abdülvahid eş-Şeybânî. *el-Kâmil fi't-tarih*. Beyrut: 1965.

- İbn Habib, Ebû Cafer Muhammed. *Esmâu'l-muğtaline mine'l-eşrafî'l-Cahiliyye ve'l-İslâmî min katli mine'ş-şuarâ*. thk. Abdusselam Harun, Kahire: y.y., 1954.
- İbşihî, Şihabüddin Muhammed b. Ebi'l Feth el-. *el-Mustadraf fi külli fennin mustazraf*. Beyrut: y.y.,1986.
- Kılıçlı, Mustafa. *Arap Edebiyatında Şuûbiyye*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1992.
- Kitapçı, Zekeriya. *Saadet Asrında Türkler*. Konya: Damla Ofset Matbaacılık, 1997.
- Koyuncu, Mevlüt. *Emevîler dönemi saray hayatı*. İstanbul: Beyan Yayınları,1997.
- Kusay el-Hüseyn. *Tecdîdü'd-Devleti'l-Arabiyyeti zemeni'l-Ümeviyyin*. Lübnan: y.y., 1977.
- Lewis, Bernard. *Race And Slavery in the Middle East*. New York: Oxford University Press, 1990.
- Lewis, Bernard. *Tarihte Araplar*. çev. H. Dursun Yıldız, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1979.
- Mahmud Mikdad. *el-Mevâlî ve nizâmu'l-velâ*. Dımaşk: Daru'l-Fikr, 1988.
- Mes'ûdî, Ebu'l Hasan Ali b. Hüseyin. *Murûcu'z-zeheb ve meâdinu'l-cevher*. thk. Said Muhammed, Beyrut: Daru'l-Fikr, 1997.
- Mes'ûdî, Ebu'l Hasan Ali b. Hüseyin. *et-Tenbîhu'l-eşraf*. Bağdad: 1938.
- Mısırî, Cemil Abdullah Muhammed el-. *el-Mevâlî mevkıfu'd devleti'l-ümeviyyeti minhüm*. Amman: y.y.,1988.
- Muhammed Lümeylim. *Nüfuzu'l-Etrak fi hilâfeti'l-Abbasiyye ve eseruhu fi kıyami Medineti Sâmerâ*. Beyrut: y.y.,1991/1411.
- Muhafaza, Ahmed. *er-Rakik fi'l Müctemai'l-Arabiyyi'l-İslâmî hatta Sevratiz-Zenc*. Amman: 1987.
- Müellif Bilinmiyor, *el-Uyun ve'l Hadaik*, Bağdad; y.y., ts., 3/6-7.
- Müellif Bilinmiyor, *el-İstıbsar fi acaibi'l-emsar*, thk. Sa'd Zağlul Abdülhamid, b.y.: y.y.,1985.
- Narşahî, Ebûbekir Muhammed b. Cafer. *Tarihu Buhara*. thk. Emin Abdülmecid Bedevi, Nasrullah Mübeşşir et-Tirazî, Suudi Arabistan: y.y., ts.
- Neccâr, M. Tayyib en-. *Tarihu'l-Alemi'l-İslâmî ed-Devletü'l-Ümeviyyeti fi'ş-şark*. Riyad: y.y., 1985.
- Özel, Ahmet. "Esir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1995, 11/382.
- Pamukçu, Ekrem. *Bağdat'ta İlk Türkler*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1994.
- Parry, V. J. "İslâm'da Harp Sanatı", çev. E. Merçil-S. Özbaran. *İÜ Edebiyat Fak. Tarih Dergisi*, 29 (1975).
- Pipes, Daniel. *Slave Soldiers And Islam*. London: Yale University Press, 1981.
- Taberî, Muhammed b. Cerir Ebû Cafer. *Tarihu'l-ümem ve'l müluk*. Beyrut, h. 1407.
- Tenûhî, Ebû Ali Muhsin b. Ali. *el-Ferec ba'de'ş-şidde*. thk. Abbud eş-Şalici, Beyrut: y.y., 1978.
- Vaglieri, Laura Vecchia. "Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri", ed. H. Holt-K. S. Lambton-B. Lewis, *İslâm Kültür ve Medeniyeti*. 1/102, İstanbul: y.y., 1997.

Vekî, Muhammed b. Hılf. *Ahbaru'l-kudât*. thk. Abdülaziz Mustafa el-Merâği. Beyrut: y.y., ts., 2/57.

Wellhausen, J. *Arap Devleti ve Sukutu*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963.

Yiğit, İsmail. "Mevâli", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 29/424, 2004.